

درباره ارگ بم از طرف محققین - باستان‌شناسان - تاریخ‌نویسان - سیاحان و... مطالب زیادی گفته شده و در کمتر جایی اشاره به شهر قدیمی بم شده است درحالی‌که با مشاهده آثار بر جای مانده از نزدیک به این مسئله پی می‌بریم که تنها در شهرستان بم ارگ نیست که اهمیت تاریخی دارد، بلکه قلعه شهر قدیمی است که ارگ (مرکز سازمان حکومتی) در داخل آن جای گرفته و تا یکصد و چند سال پیش محل سکونت مردم بوده و پس از آن تا چندین سال محل استقرار نظامیان شهر جدید بوده است، و می‌توانیم با بر شمردن خصوصیات این شهر قدیمی که بنای آن هنوز پابرجاست به ویژگیهای شهرهای قدیمی ایران پی ببریم، و از آنجایی که در مورد سابقه تاریخی و مسائل دیگر آن در مقالات مربوط به ارگ بم نکات فراوان گفته شده در اینجا فقط به ذکر چند نکته اکتفا می‌شود و سپس وضع فعلی این شهر قدیمی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- در کتاب ارگ بم نوشته آقای حمید نوربخش به نقل از نشریه فرهنگ کرمان در مقاله موسوم به ارگ بم در مورد قلعه قدیمی شهر بم چنین آمده:

ارگ بم در شمال شرقی شهر فعلی بم واقع شده و فاصله چندانی از مرکز شهر ندارد. مساحت کلیه ارگ قریب ۶ هکتار می‌باشد و از عجیب‌ترین فلاح قدیمی ایران است که خود به اندازه یک شهر کوچک است. شکل "صورت مربع مستطیل دارد و طول آن قریب ۳۰۰ و عرض آن ۲۰۰ متر می‌باشد و مشتمل بر دو قسمت علیانی و سفلی می‌است. قسمت علیا که در مراتع البلدان به قسمت اول نام برده شده در دامنه کوه بوده و از آثار و علائم معلوم است که حکومت‌نشین و مرکز فرماندهی نظامی شهر بوده.

و سفلی (قسمت پائین) مسکن رعایا و زارعین محسوب می‌شده است، و تمام ساختمان قلعه از خشت خام ساخته شده و

بایداری آن در برابر حوادث از هیچ‌پس است.

و در مورد قدمت تاریخی این شهر چنین ذکر شده: با توجه به آثار و خشت‌های باقیمانده موجود و همچنین سکه مکشوفه در این قلعه که متعلق به دوره اشکانی می‌باشد، قدمت تاریخی این شهر را تا آن دوره مسلم می‌دارد.

۲- احمد علی خان وزیری در کتاب جغرافیای کرمان در مورد شهر قدیمی بم چنین ذکر می‌کند:

در سنه ۱۲۵۳ هجری و قمری که آقاخان محلاتی حکمران کرمان از ایالت معزول گردید به خیال باطل این قلعه را مأمن نموده بنای فتنه و تاخت‌وتاز را در محال کرمان گذاشت مانیت در آنجا محصور شده امتداد محاصره از یک سال متجاوز شد، از آن زمان به بعد سکنه شهر بم در خارج شهر به فاصله دو هزارگام که چند قریه به یکدیگر متصل بود ساکن هستند و شهر بم اکنون حصار و خانه‌ها و چهار سوقش محصور است، لیکن جز دو دسته سرباز و یک صاحب منصب و چند نفر توپچی و دو مراده توپ با عمده آن و تقریباً ۵۰ سوار که حساب‌الامر ایالت کرمان به محافظت آن قلعه مأمورند کسی دیگر در ارگ منزل ندارد.

۳- در کتاب شهرنشینان و شهرسازی در ایران تألیف محمدیوسف کهنی در مقاله ارگ بم در مورد شهر بم چنین آمده:

این شهر کوچک بزرگترین محل سکونت است در حاشیه جنوبی دشت لوت، جنوبی‌ترین دو کویر بزرگ ایران و بم در کنار جاده‌ای قرار گرفته که ایران غربی را به هندوستان و نیز استانهای فارس و کرمان را در باختر و استان سیستان را در خاور به هم مربوط می‌سازد و علاوه بر این بم از طریق جیرفت در جنوب به ساحل خلیج فارس ارتباط دارد و بم در دوران پیش از اسلام بی‌ریزی شده و رونق آن در قرن دهم میلادی است و در آن زمان یکی از پنج شهر مهم سرزمین کرمان بوده که هریک کرسی ولایتی بوده است و جغرافی - نویسان عرب قرن دهم به ویژه مقدسی شرح خوبی درباره اهمیت اقتصادی بم به دست ما می‌دهند و مقدسی می‌نویسد:

بم یک مرکز ولایتی با اهمیت و دلکش و بزرگ است، مردم آن کارشناس و دارای مهارتند. این شهر بازارگاهی است و مردم را از راه دور به خود می‌کشاند، و پارچه‌ای که در اینجا تولید می‌شود در کشورهای بسیاری شهرت دارد و آوازه بم در همه جهان اسلام پیچیده و مایه سرفرازی کشور می‌باشد و بیشتر اهالی شهر بافندگانند، و بیشتر رخت‌های صادراتی بم در دهکده بزرگی نزدیک آن فراهم می‌شود و در خاور و باختر جهان اسلام این رخت‌ها را عالی‌ترین همه لباس‌ها می‌دانند، و علاوه بر اینها دستار و لباس زیر و پیراهن و لباسهای فاخر که طالب بسیار دارد و البته‌ای که از مرو بیرون می‌آید در بم تولید می‌گردد.

۴- و در کتاب این مطلب نیز به چشم می‌خورد:

در شهر کهنه بم بهتر از هر جای دیگر ایران می‌توان ایده

وثنی از یک شهرک سنتی اسلامی به دست آورد، شهر کهنه هم بگر مسکون نیست ولی به اندازه‌ای حفاظت شده که به آسانی می‌توان کاربرد اصلی و ویژگیهای هر بنا را دریافت.

۵- پانتینجر سیاح انگلیسی که در سال ۱۸۱۰ میلادی بم را دیده است درباره قلعه قدیمی این شهر چنین می‌نویسد: برای مبارزه با لقاوم مهاجم و مدافعه در برابر آنها قلاع و استحکامات این شهر را به قدری مستحکم کرده‌اند که شاید در تمام ایران از این حیث بی‌نظیر باشد.

همه مطالب فوق حاکی از این است که شهر قدیمی بم محل سکونت مردم و ارگ آن در داخل شهر قدیمی محل سکونت حکام و فرمانروایان بوده است و حتی از زمانی که به واسطه برقراری امنیت و مسائل دیگر شهرنشینی مردم در فاصله نزدیک خارج قلعه برای خود مسکن اختیار کرده بودند به محض اطلاع از حمله احتمالی به طرف قلعه شهر قدیم سرازیر شده و در مسکن قبلی خود در داخل قلعه تا زمان رفع خطر باقی می‌مانند، و نباید با به کار بردن کلمه ارگ بم چنین تصور شود که این قلعه محل سکونت حکام و فرمانروایان بوده یا اینکه فقط یک قلعه نظامی بوده است.

اینک به شرح خصوصیات و ویژگیهای فعلی این شهر قدیمی می‌پردازیم:

۱- دور شهر دیواری بلند با برج و بارو کشیده شده و شهر در واقع قلعه‌ای محصور است، که این کار برای مقابله با دشمن و حفظ امنیت شهر صورت گرفته و در این مورد در کتاب ارگ بم نوشته آقای حمید نوربخش چنین آمده:

پس از شورش آقاخان محلاتی فیروز میرزا فرما فرما که قصد سرکوب کردن او را داشت تعدادی از برجهای دو جانب شرقی و غربی حصار اصلی را ویران نمود، گویا در زمان فتحعلی شاه نیز عباس میرزا قسمتی از این حصارها را ویران کرده است و پس از مدتی بخش‌های ویران بازسازی شدند.

۲- در پای دیوار و دور شهر خندقی به عرض چند متر وجود داشته که به هنگام دفاع از شهر آن را از آب پر می‌ساختند و آثار آن امروزه برجاست.

۳- دارای چند دروازه بوده که امروزه یک دروازه آن قابل استفاده و آثار دروازه دیگر دیده می‌شود و احتمالا "دروازه‌های دیگری نیز داشته است که این دروازه‌ها را شب‌هنگام می‌بستند و بدین ترتیب عبور و مرور قطع می‌شده و در کتاب شهرنشینی و شهرسازی در ایران (محمد یوسف کبانی) در این مورد چنین آمده:

به‌طور یقین دو دروازه وجود داشته، آن‌که امروز مورد استفاده است و دروازه دومی که منتهی به مسجد می‌شود، به احتمال قوی دو دروازه دیگر هم وجود داشته یکی در دیوار شرقی و دیگری در دیوار غربی.

۴- شهر از چند قلعه تو در تو تشکیل گردیده که هر قلعه توسط حصارهای از قلعه دیگر جدا شده و برای وارد شدن به آن از

دروازه‌ای باید عبور کرد، که این آثار قابل تشخیص است، و بنا توجه به وضع ساکن هر قلعه از پای حصار اصلی تا محل ارگ (مرکز سازمان حکومتی) اقامتگاه حاکم نهاد طبقاتی کاملاً مشخص می‌شود. به طوری که زارمین و رعاها در طبقه‌های پایین‌تر و دارای اتاق‌های متصل به هم و متولین و وابستگان حاکم از منازلی که دارای در و دیوار و حیاط جداگانه‌ای بودند استفاده می‌کردند و وسعت و محل ساختمانها برحسب قدرت اقتصادی و نفوذ اجتماعی صاحبان آنها شکل گرفته است.

۵- ارگ یا مرکز سازمان حکومت یا محل زندگی حاکم و فرمانروا بهترین و مهتمترین و مرتفعترین قسمت این شهر بوده که بر فراز تپه‌ای سنگی بنا شده و برای خود حصاری بلند با برج و بارو دارد و برای رسیدن به آن از چندین دروازه باید گذشت و دارای برج دیدبانی معروفی است به نام کلاه فرنگی که ارتفاع آن به حدی است که از داخل آن همه نواحی اطراف را زیر نظر می‌گرفته‌اند و امروزه تمام شهر جدید را از بالای آن می‌توان دید، البته در گذشته ارتفاع آن بیشتر از امروز بوده است که برج اصلی خراب شده و برج فعلی بر جای آن ساخته شده، و دارای ساختمان معروف به چهار فصل می‌باشد که محل زندگی حاکم و خانواده آن بوده است که البته علاوه بر چهار فصل ساختمانهای دیگری نیز اقامتگاه حاکم را تشکیل می‌داده است که قابل رویتند.

ضمناً دارای راهرو زیرزمینی بوده که به عنوان راه عبور مخفی و در مواقع لزوم از آن استفاده می‌شده.

۶- دارای مسجد و بازار و تکیه و مدرسه و حمام و آب‌انبار و زورخانه و پادگان و اصطبل و زندان مخوفی می‌باشد، که امروزه سقف بازار آن خراب شده ولی آثار دکاکین پس از عبور از دروازه اصلی مشهود است و قسمتی از ماکن دیگر به صورتی تعمیر شده خودنمایی می‌کنند.

۷- خانه‌ها به صورت مجتمع و در کنار هم قرار دارند و به وسیله کوچه‌ها و معابر تنگ به هم مربوط می‌شوند و کوچه‌ها و گذرگاهها به سمت مراکز مذهبی - بازار - آب‌انبار و غیره باز می‌شدند و امروزه نیز هر کدام از کوچه‌ها را که امتداد بدهیم به یکی از مراکز نامبرده می‌رسیم و اکثر کوچه‌ها پیچ در پیچ و برخی نیز سرپوشیده می‌باشند، در خاتمه بررسی در مورد ویژگیها و خصوصیات این شهر قدیمی که آثار و بناهای آن کاملاً مشهود است و در برخی از اماکن آن از طرف سازمانهای مسئول به منظور جلوگیری از انهدام آنها در حال حاضر نیز تعمیراتی صورت می‌گیرد می‌تواند الگویی در خصوص ویژگیهای اکثر شهرهای قدیمی ایران باشد.

منابع

- ۱- ارگ بم، نوشته حمید نوربخش.
- ۲- شهرنشینی و شهرسازی در ایران، محمد یوسف کبانی.
- ۳- جغرافیای کرمان، احمد علی خان وزیر.
- ۴- جغرافیای ایران، سال دوم دبیرستان.